

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ З ПРЕДИКАТИВАМИ ФАТАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ

Тимофєєва Ірина Сергіївна,

ст. викл.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті розглянуто семантико-синтаксичну структуру речень з предикативами фізичного стану особи, які подаються через поняття фатальності.

Ключові слова: *предикат, трансцендентність, фатальність, семантика, синтаксис, структура речення.*

Сучасна лінгвістика досліджує речення у багатьох аспектах: такі науковці, як І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, Н.В. Гуйванюк, С.Я. Єрмоленко, А.П. Загнітко, Н.Л. Іваницька, В.І. Кононенко, В.М. Русанівський, К.Ф. Шульжук; Т.Б. Алісова, Й.Ф. Андерш, Н.Д. Арутюнова, В.В. Богданов, В.Г. Гак, Г.О. Золотова, О.В. Падучева, Ю.С. Степанов, Н.Ю. Шведова та ін., звертаються до семантичного аналізу, зокрема відношення речення до позамовної ситуації, що ним позначена. Відправною точкою дослідження семантичної структури речення є вивчення предиката як організаційного компонента, який зумовлює наявність інших компонентів і визначає їх семантичні функції. **Метою** статті є вивчення семантико-синтаксичної структури висловлювання з предикативами фізичного стану особи, які є поданими через концепт фатальності.

Висловлювання, що виражають фізичний стан людини, може набувати експліцитного або імпліцитного вираження. Експліцитність / імпліцитність модусного предикатива на позначення фізичного стану особи дає підстави для виділення двох типів висловлювань: 1. Прямі висловлювання – конструкції, у яких предикатив на позначення фізичного стану особи виражається лексично. Наприклад: *Прийшла вчора увечері телеграма. В Ростові **тяжко захворіла** її [Світлани Кирилівни] **сестра**...* (В. Козаченко). 2. Непрямі висловлювання – конструкції, структура яких не містить лексичних показників значення фізичного стану і призначена виражати інший тип змісту. Наприклад: *А весь дім у них завалений книжками і в квартирі **важко дихати від пилу**ги* (І. Роздобудько). Можна стверджувати, що репрезентація фізичного стану створюється у взаємодії лексичного та синтаксичного рівнів мовної системи.

Формування семантики стану у структурах без лексичного показника цього значення усвідомлюється як актуальне, таке, що відповідає сучасним уявленням про асиметричність, відносну самостійність форми та змісту висловлювання. Водночас видається важливим виділення синтаксичних структур, що становлять центр системи висловлювань на позначення фізичного стану особи. У цьому аспекті найбільш продуктивними виявляються структури, побудовані за схемою безособових речень. Наприклад: прямі висловлювання: ***Вірити** занадто **боляче*** (І. Калинець); непрямі висловлення: ***Ліси шумлять. Не спиться*** (Л. Костенко).

Аналіз подібних конструкцій дає змогу простежити органічний зв'язок суб'єктивного значення фізичного стану та безособової семантики. Безособовість постає як загальне синтаксичне значення, зокрема як семантика структурної схеми односкла-

дних речень, що позначають дію або стан, незалежні від їх творця чи носія. Це зумовлено тим, що на граматичному рівні облігаторним компонентом структурної схеми безособових конструкцій є безособове дієслово або дієслово-зв'язка в безособовій формі, якою є форма 3-ї особи однини дійсного способу теперішнього чи майбутнього часу або середнього роду однини минулого часу чи умовного способу. Наприклад, речення *У голові паморочиться / Йому сумно* експлікують фізіологічний та емоційний стани експерієнсива, незалежні від його волі, бажання. Він постає пасивним носієм стану, який не спроможний змінити. Носій певного стану сприймає його як неминучий, невідворотний. Можна припустити, що форма цих конструкцій продукує специфічний зміст, пов'язаний із фатальністю. Фатальність паралізує волю людини, робить її бездіяльною, унеможливорює втручання в хід подій. Усвідомлення фатальності події провокує осмислення неможливості реалізації суб'єктом його волі. Наприклад: *У голові паморочиться* імплікує "Незважаючи на моє бажання бути здоровим, я змушений терпіти стан, впливу на який я не маю. Стан, у якому я перебуваю, суперечить моїй волі. Він мені нав'язаний. Отже, я не можу його змінити. Від мене нічого не залежить". Нemoжливість як усвідомлення паралізованої волі також певною мірою пов'язана з фатальністю. Адже людина схильна вважати себе активним творцем дійсності, і для її відмови від активної діяльності потрібні вагомі підстави. Такою, зокрема, є визнання, усвідомлення фатальності. Наприклад: *А хто не знав безсоння по ночах? Воно, як біль, не раз людину скрутить* (С. Пушик), тобто кожен, хто зазнає страждань від безсоння, сприймає стан як невідворотний, невідхильний, отже такий, що не підлягає зміні.

Значення, що твориться структурною схемою безособових конструкцій, позначається на характеристиці суб'єкта безособових висловлювань. Він є пасивним учасником дій, процесів чи носієм станів, що від нього не залежать. Пасивність суб'єкта у безособових реченнях маркується формами непрямих відмінків [див.: Кокорина 1979, 49]. Наприклад: *Марії не спиться* (І. Вільде) – суб'єктна лексема *Марія* вжита у формі давального відмінка. *Мене серце пече. А мій голос німіє* (С. Пушик) – суб'єктна лексема *я* вжита у формі знахідного відмінка. *Його* [Юрка] *палило вогнем* (В. Козаченко) – суб'єктна лексема *він* вжита у формі родового відмінка. [Надійці сподобалися] ... *його героїчні зусилля будь-що не показати, що йому боляче* (В. Козаченко) – суб'єктна лексема *він* вжита у формі давального відмінка.

Позиція суб'єктної лексеми може бути не заміщена. Наприклад: *Нині радість на серці, А завтра – біль! Нині – мир на душі, А завтра – бій!* (С. Пушик). Як правило, незаміщеною є позиція узагальненого суб'єкта, наприклад: *Події на Чорнобильській АЕС – Тривожний дзвін – у жилах кров холоде* (С. Пушик). Саме "відсутністю вказівок на суб'єкт виражається узагальнено-особове значення, коли нейтралізуються протиставлення (я – ти – вона; тепер – до – після; тут – не тут) і мають місце значення "всі, будь-хто" для персоналізації, "завжди" – для часової і "всюди" – для просторової локалізації" [Вихованець 1993, 84]. Наприклад: *І раптом дощ. І злива. І гроза. Гармат не чути від ударів грому* (Л. Костенко). Такі конструкції репрезентують узагальнене значення на позначення неможливості реалізації в дійсності волі суб'єкта чи зміни певного стану справ. Констатована неможливість постає як

наслідок узагальнення досвіду багатьох людей, а отже, сприймається носіями мови як незаперечна істина, що не підлягає сумніву. Таким чином, осмислення зв'язку суб'єктивного значення фізичного стану особи із семантикою безособовості виявляє зв'язок семантики стану із семантикою узагальнення.

Отже, семантика структурної схеми безособових речень органічно пов'язана, проковує суб'єктивне значення фізичного стану експерієнсива. У прямих висловленнях, побудованих за схемою безособових речень, це значення виражається певними лексемами. Водночас у непрямих висловленнях, де їх немає, формування семантики фізичного стану зумовлене специфічним лексико-семантичним наповненням предикатної позиції. Відповідно виділяються безособові конструкції, предикатні позиції яких заповнюють: 1) лексеми на позначення фізичних станів (*хворіти, бути здоровим* й под.). Наприклад: ... **в мене ще більше серце болить; Почувала вона себе абсолютно здоровою, нічого в неї не боліло, серце вистукувало, як механізм доброго годинника, язик був чистенький і рожевий, горло теж, а голова свіжа, як після літньої купелі** (В. Козаченко). Суб'єктивне значення негативного фізичного стану можна визначити як наявність такого стану справ, який блокує здійснення (запобігає реалізації) волі суб'єкта, наприклад: **Піт котився з нього градом, голова палала, а по плечах ходив мороз** (Р. Федорів); 2) станів психофізіологічного неспокою ((не) *спиться, (не) лежиться, (не) сидиться* й под.). Наприклад: **Мені в ту ніч чогось не спалось; В отаку місячну ніч не лежиться на верблюдосхожому ліжкові**, [коли в грудях хор соловейків співає] (В. Винниченко); **Щосуботи, по роботі, не сидиться паруботі; Чогось уже не п'ється одному** (Л. Костенко); 3) лексема *не дано / не судилося*. Наприклад: **Він знав таке, що нам не дано знати** (Леся Українка); 4) дієслівна екзистенційна лексема ((не) *бути* з обов'язковим об'єктним поширювачем у формі родового відмінка. Наприклад: **Нема кінця ученистій біді** (Л. Костенко).

Стани психофізіологічного неспокою, на позначення яких вживаються предикатні лексеми *не спиться, не лежиться, не сидиться, не співається* тощо, Н.Д.Арутюнова визначає як неконтрольовані, зауважуючи, що вони – "самодостатні, не залежні від людини" [Арутюнова 1999, 806]. Самодостатність, незалежність від людини тяжіють до тієї ж фатальності. Фатальність полягає у тому, що людина хоче і намагається реалізувати свою волю (досягти бажаного стану), але, незважаючи на все, їй це не вдається. Наприклад: **Доці пройшли – замучило спекотою** (Л. Костенко). Експерієнсив змушений визнати неможливість досягти бажаного стану, фатальну зумовленість ситуації. Отже, лексико-семантичне оформлення підтримує те загальне значення фатальності, що творить семантика структурної схеми безособових речень.

Специфіка таких безособових речень, як стверджує Н.Арват, особливо яскраво виявляється у порівнянні з двоскладними реченнями з активним суб'єктом – агентом: **"Рисакову не сидиться на місці. Його руки весь час у русі / Рисаков не сидить на місці**. В безособовому реченні виражається певний стан людини, яка через сильне душевне хвилювання не може спокійно сидіти на місці, ця тривога і хвилювання виражаються в рухах рук. Отже, ми розуміємо, що людина все ж сидить, а не встає і ходить. Друге речення виражає, навпаки, саме те, що людина не

сидить, а встає і ходить. Особові речення виражають конкретну дію чи стан (*Я працюю; Я не сплю*). Безособові речення – завжди стан з відтінком мимовільності, неусвідомленості" [Арват 1965, 74].

Незмінна дієслівна форма *не дано / не судилося* у предикатній позиції безособових конструкцій нашоухе на думку про суб'єкт подання – силу, яка не виражається прямо, але мовець може мислити джерелом такого подання "щось трансцендентальне, з чим зв'язані поняття Долі, Закону, Бога" [Вихованець 1993, 110]. Такі безособові речення виражають неможливість здійснити певні дії, процеси, досягнути якогось стану з огляду на невідому вищу силу, яка стоїть на перешкоді їх реалізації. Людина не може перебрати на себе функцію сили, яка стоїть на перешкоді реалізації її волі, і капітулює.

Сполучення "заперечне дієслово зі значенням буття + віддієслівний дериват у формі родового відмінка", що заповнюють предикатну позицію безособових конструкцій, усвідомлюються як напівусталені. Наприклад: *Немає порятунку; Немає здоров'я; немає спокою; немає сну; немає заміни* тощо; пор.: *Немає книги; Немає квітів; Немає людей* тощо. Загальне значення сполучень із заперечним дієсловом зі значенням буття і віддієслівним дериватом можна визначити як невідоротність, крайню межу стану справ, що знову ж таки пов'язане з фатальністю, неможливістю змінити ситуацію. Загальне значення таких сполучень корелює із семантикою структурної схеми безособових конструкцій, де вони вживаються. Пор.: *І Дух сказав: – Великий муж Богдан. Та врятувати край свій не судилось* (Л. Костенко) – "йому [Богданові Хмельницькому] не дано / не призначено / не судилось врятувати свою землю". У сполученнях із заперечною екзистенційною лексею та віддієслівним дериватом теж можна простежити наявність невідомої вищої сили, з якою асоціюються Бог, Закон, Доля, як специфічної перешкоди для реалізації дії, процесу, досягнення стану.

Отже, зв'язок суб'єктивного значення фізичного стану та безособовості опосередкований осмисленням статусу фатальності. Водночас специфічне лексико-семантичне наповнення предикатних позицій підтримує семантику структурної схеми безособових речень, стабілізуючи вираження у їхній структурі суб'єктивного значення стану. Безособові конструкції є центром системи висловлювань на позначення фізичного стану особи. Пристосованість безособових речень до вираження семантики стану пояснюється, по-перше, семантикою їх структурної схеми, по-друге, специфікою лексико-семантичного наповнення предикатних позицій. Семантика структурної схеми, що постає як реалізація в дійсності станів, процесів, які не залежать від волі людини, обтяжена фатальністю. Усвідомлення фатальності вказує на неможливість змінити хід подій. Лексико-семантичне наповнення безособових конструкцій здатне підтримувати, конкретизувати загальне значення фатальності і тим самим бути чинником, релевантним для формування суб'єктивного значення фізичного стану експерієнсива.

Безособові речення заслуговують на комплексне вивчення, у рамках якого розглядається й проблема елімінованого суб'єкта. Відомо, що не всі безособові конструкції здатні утворювати конгруентні особові на кшталт *Йому неспокійно. – Він*

неспокійний. Простежується відсутність смислової близькості між конструкціями у парах типу *Йому холодно. – Він холодний*.

О.О. Потебня вважає доцільним повернутися до історичних вірувань українців щодо потойбічної сили, яка спричиняє певний стан. Поняття *безсуб'єктність, безособовість, impersonalitas, тобто невизначеність особи* О.О. Потебня тлумачить як відсутність при предикаті визначеного, певного, зазначеного суб'єкта та наголошує на похідності поняття [Потебня 1968, 317-380]. Визнанням двоїстості, множинності субстанцій пояснюється стан хворого, до якого залучається "воля хвороби, як особливої сутності, що знаходиться у хворому: "не хворий примхливий, а біль", "сама хвороба скаже, чого схоче" (В.І. Даль) [цит. за: Потебня 1968, 319]. Наприклад: *Жінка [удавано хвора] почне кричати: "Ой пробі, очіпка хочу! Очіпка по вишневій землі з зеленими розводами! Пробі, такого хочу, як на дячисі!.." "Та купуй, Охріме (говорить знахарка), купи мерцій! Бач, чого лихоманка забажала? Поставляй їй усе, а то щоб до вечора не вмерла". – Побіг Охрім, купив, подає жінці. Тут лихоманка, як побачить очіпок, та як **стрясне** болящу, що насилу улежить; а далі й **почне стогнати та охати**, й ледве каже: "Коли-б ще міні... тепер... та п'ять кіп... то-б я й устала!.. Тут жінка стогне та бажа, а тут знахарка нападаєтця, щоб давав мерцій, щоб лихоманка, гроши побачивши, зовсім **відійшла** від неї."* [цит. за: Потебня 1968, 319]. Таким чином, хвороба персоніфікується. Замість однієї людиноподібної істоти, що спричиняє хворобу, вигадується безліч трясць, лихоманок, чортів, шайтанів (в українців, на відміну від іншомовних контекстів, під шайтанами / шейтанами розуміємо духів предків).

Отже, за О.О. Потебнею, причиною виникнення грому й под., а також фізичного стану особи є субстанціальність. Наприклад: ... *довкола все **щось** блимало й кадилося* (Л. Костенко); ***Щось** незабгненне, гаряче, гостре і нестерпно непереборне пронизало Надійці все тіло від кінчиків пальців на ногах до кінчиків волосся на голіві. **Щось** струснуло їй зсередини, шугнуло в голову і засліпило* (В. Козаченко). Іншими словами, людині легше вірити у присутність міфічного, так званого чогось, що над нею владне, що нею оволодіває, її охоплює, бере. Пор.: *(не) бере сон / смерть / куля / охота / страх / сум (+ N4): Його нічого не бере*. Наприклад: *Білий каптар [снігова людина] чорною шерстю вкритий. Не зазирає, господине, йому в лице. **Куля його не бере**, господарю, тож не лаштує рушницю* (Г. Яновська); *Ой не спиться, не лежиться, і **сон мене не бере*** (укр. нар. пісня). В останньому прикладі йдеться про персоніфікацію сну [див.: Кононенко 1996, 200-202]. Пор. також: *Ой ходить сон коло вікон, А дрімота коло плота, Питається сон дрімоти: Де ти будеш ночувати? Там де хата тепленькая, Де дитинка маленькая, Там я буду ночувати, Дитиночку колихати* (укр. нар. колискова). Про тремтіння, розм. *дрижаки, дриготи*, говорять: *дрож проймає (+ N4), у дрож кидає (+ N4), дрож / лихоманка / хвороба й таке інше нападає / наводить / бере й под.* Імперативність конструкцій з предикативами стану імплікує негативне побажання, радше прокляття, наприклад: *Щоб тебе різачка попорізала. Щоб тобі добро було* [Прислів'я, приказки та повір'я українського народу 2008]. Немає такої сфери в житті українців, яка б не знайшла відображення в народних прислів'ях і приказках. У них яскраво відтворений не

тільки характер, але й побут, звичаї, уподобання, те, чим сповнене людське буття, в тому числі й ставлення до здоров'я.

Не до кожної подібної безсуб'єктної конструкції можна добрати еквівалентну суб'єктну. Проте на рівні глибинної семантики кожна суб'єктна конструкція передбачається безсуб'єктною. Усунення міфічного суб'єкта відбувається через повір'я українців про те, що "за віри у силу слова відомих ворожих людині демонічних сутностей не варто згадувати" [Потебня 1968, 322]. Пор.: *за серце / душу / живіт бере / хапає або підкотило, звело, підступило, посудомило, скрутило, зігнуло, стиснуло, перекосило, продуло, підвело, рознесло, роздуло, розперло, найшло*. Наприклад: *Ідучи з чергової новокаїнової блокади, я опирався на паличку і витирив сльози: – Схопило? – перестріла мене сусідка Ліза. – Ой, не питайте!* (П. Добрянський); – *Продуло, причина ясна, – полоскотала мене за п'яту сусідка Ліза* (там само). Та навпаки, з позитивною оцінкою стану: *відпустило* (+ N4), *полегшало* (+ N3), пор.: "як рукою зняло". Наприклад: *Мене нудить. Мені полегшало. ...На гадку про це трагікомічне видовище мене й саму нудить...* (О. Забужко); *Чи тобі полегшало, що на мене пальцями тицяють від Дніпра аж до Вісли, що Гелена підбитою птицею побіч тебе на воротах повисла?!..* (Л. Костенко).

Суб'єктна конструкція *Лиха година* (+ N4) *принесла* переходить у безсуб'єктну шляхом усунення табуйованого підмета. За умови заміни такого підмета неозначеним займенником *щось* конструкція залишається суб'єктною, а підмет набуває граматичної ознаки N1. Під цим *щось* розуміємо не тільки табу негативного значення, а ще й найменування Бога. Пор.: *Бозна що. Казна що*. Наприклад: *А все ж розкрилось на крадіжці. Сиділа правда в порожній діжці. Казна козацька. Казна що? Болить, що ти таке казна-що!* (Л. Костенко). Відновленню елімінованого суб'єкта у конструкціях з безсуб'єктним предикативом сприяє контекст.

У безсуб'єктних конструкціях на зразок *Нездужається. Нездоровиться. Сниться. Спиться* зворотне -ся служить на позначення заміни внутрішнього об'єкта. Таким чином, наведені конструкції з означеним дативом трансформуються у суб'єктні з номінативом: *Нездужається мені* (V + N3) → *Я нездужаю* (N1 + V). Зустрічаються й випадки використання (у + N2): *У мене недуга*.

Конструкції типу *Холодно. Боляче* 1) не номінують особи як об'єкта або 2) номінують особу у дативі *Холодно / боляче мені*. Конструкції *Холодно стояти / Боляче ходити* тлумачаться як безособові, проте походять від конструкцій з плеонастичним *воно*: *Воно холодно й под.* або *Холод бере* (+ N4) *мене*, де знахідний особи – експерієнсива служить на позначення стану, що в ньому перебуває. Очевидно, що займенникові слова *щось* та *воно* набувають смислу причиновості й модальності та перестають бути суб'єктами: *щось мені ніяково, нездужається, не спиться*. Безсуб'єктна конструкція типу *Йому не спиться* трансформується у еквівалентну суб'єктну N1 *не спить*. Натомість *Мені холодно* не трансформується у N1 *холодний* з семантичною еквівалентністю. Зазначимо, що за психолінгвістичними дослідженнями між конструкціями *Мені погано* та *Я поганий* існує досить сумнівна та далеко не пряма психологічна кореляція [пор.: Morris 1956, 165]. Як зазначає Е. Холл, коли ми говоримо *Х хороший*, то постає питання: *в якій якості?*, натомість для вислов-

лювання *Х* *п'яний* такого питання не постає [Hall 1961, 167]. Структура предикатів *хороший / поганий* й под. містить валентність на оцінний аспект об'єкта.

Отже, у безсуб'єктних конструкціях експерієнсив є невідомим, невизначеним або неважливим. Так званий формальний підмет усувається при перетворенні суб'єктної конструкції у безсуб'єктну або замінюється прямим додатком при пасивному безсуб'єктному предикативі на формально-граматичному рівні. На семантичному рівні між наведеними конструкціями простежується конгруентність.

В статье рассматривается семантико-синтаксическая структура предложения с предикативом физического состояния, представленным через понятие фатальности.

Ключевые слова: *предикат, трансцендентность, фатальность, семантика, синтаксис, структура предложения.*

The article deals with the semantic-syntactic sentence structure with the predicates of physical state, represented by the concept of transcendent, fatal.

Key words: *predicate, transcendent, fatal, semantics, syntax, sentence structure.*

Література:

1. Арват Н.Н. Безличные предложения в современном русском языке / Н.Н. Арват. – Черновцы, 1965. – С. 6-80.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – С. 793-814.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Кокорина С.И. О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке / С.И. Кокорина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 79 с.
5. Кононенко В.І. Символи української мови / В.І. Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.
6. Потебня А.А. Об изменении значения и заменах существительного / А.А. Потебня // Из записок по русской грамматике. Т. III. – М.: Просвещение, 1968. – 551.
7. Прислів'я, приказки та повір'я українського народу. – Харків: видавництво Школа, 2008. – 128 с.
8. Hall E.W. Our knowledge of fact and value / E.W. Hall. – Chapel Hill, 1961. – P. 167.
9. Morris Ch. Varieties of human value / Ch. Morris. – Chicago; London, 1956. – P. 165.